

نقدی بر مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸

دکتر حسن بادینی*

چکیده

در این مقاله سعی بر آن است تا مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸ در پرتو مطالعه تطبیقی در این حوزه مورد نقد و بررسی قرار گیرد و برای رفع کاستی‌های این قانون پیشنهادهایی ارائه شود. در این راستا به این پرسش‌ها پاسخ داده شده است که مسئولیت عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در قانون یادشده بر چه مبنایی استوار است و تا چه میزان با تحولات جهانی صورت گرفته در حقوق مصرف‌کننده هماهنگی دارد؟ و این که آیا عرضه‌کننده تنها در قبال خریدار کالا یا خدمت مسئولیت دارد یا مسئولیت او در برابر هر شخصی است که به نحوی از کالا یا خدمت استفاده می‌کند یا زیان می‌بیند و آیا در زنجیره تولید و توزیع، عرضه‌کنندگان با یکدیگر مسئولیت تضامنی دارند یا مسئولیت آنها اشتراکی است و تا چه میزان می‌توان از طریق شرط عدم مسئولیت یا شرط محدودکننده مسئولیت چنین مسئولیتی را از بین برد؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که متأسفانه این قانون نه تنها در این زمینه‌ها متضمن هیچ نوآوری در نظام حقوقی نیست، بر ابهامات موجود نیز افزوده است و پرسش‌های زیادی را فراروی مجریان قانون و حقوق‌دانان قرار داده است.

کلید واژگان

مصرف‌کننده، عرضه‌کننده کالا یا خدمت، مسئولیت محض، تقصیر، مسئولیت تضامنی، شرط عدم مسئولیت و شرط محدودکننده مسئولیت.

* استادیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.

مقدمه

پس از مدتها انتظار سرانجام قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان در تاریخ ۱۳۸۸/۷/۱۵ به تصویب مجلس شورای اسلامی و در تاریخ ۱۳۸۸/۸/۲۳ به تأیید شورای نگهبان رسید. طرح نخستین این قانون توسط سازمان برنامه و بودجه سابق در سال ۱۳۷۱ تهیه و در قالب لایحه در تاریخ ۱۳۷۲/۳/۲۳ به مجلس شورای اسلامی داده شد. از متن اولیه لایحه بر می‌آید که تدوین‌کنندگان آن از قوانین جدید حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان، به‌ویژه قوانین اروپایی و آمریکایی، تأثیر فراوان پذیرفته‌اند.^۱ با این‌که وجود قانونی در زمینه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان یکی از ضرورت‌های امروزی نظام حقوقی است و در بسیاری از کشورها از مدت‌ها پیش قوانینی در این زمینه به تصویب رسیده است، اما بررسی لایحه مذکور بیش از ۱۶ سال به طول انجامید! پس از این مدت طولانی انتظار می‌رفت قانونی کامل و مطابق با معیارهای بین‌المللی حقوق مصرف‌کنندگان تصویب شود، اما پس از طرح در کمیسیون‌های مختلف و صحن علنی مجلس، عمدتاً برای تأمین نظر شورای محترم نگهبان در آن تغییراتی داده شده که در مواردی لایحه را از اهداف و روح کلی آن دور ساخته و ابهامات و پرسش‌های متعددی را فراروی مراجع اجرا کننده قانون و حقوق‌دانان قرار داده است.

قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان متضمن مقررات مختلفی در خصوص وظایف عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در قبال حقوق مصرف‌کنندگان، تکالیفی برای وزارت بازرگانی و سایر واحدهای دولتی و عمومی، تشکیل انجمن‌های حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان، نحوه رسیدگی به شکایات و اعتراض‌ها و جرائم و مجازات‌ها است. در این مقاله تنها مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات مورد

۱. مهرانگیز، امیدی و علی‌رضا، سعادت‌مندی؛ نگاهی به حقوق مصرف‌کننده، زیر نظر هادی اسماعیل‌زاده، چاپ اول، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴، تهران، ص ۱۹ به بعد.

نقد و بررسی قرار گرفته است و برای تأمین روایی و صحت نظرات و بحث‌های مطرح شده ناگزیر از مطالعه تطبیقی و مراجعه به حقوق سایر کشورها بوده‌ایم. همچنین قوانین دیگری که در این حوزه به تصویب رسیده و ممکن است در مواردی با قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان در تعارض باشد به اختصار مورد بررسی قرار گرفته‌اند؛ از جمله مهم‌ترین این قوانین می‌توان از قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶/۳/۲۳ و قانون نظام صنفی مصوب ۱۳۸۲/۱۲/۲۴ نام برد.

مقاله در صدد پاسخگویی به دو پرسش اساسی است: نخست این که مسئولیت عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در حقوق تطبیقی بر کدام مبانی استوار است و قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸ چه مبنایی را پذیرفته است و آیا این مبنا با تحولات جهانی صورت گرفته در حقوق مصرف‌کننده هماهنگی دارد یا خیر؟ دوم این که آیا عرضه‌کننده تنها در قبال خریدار کالا یا خدمت مسئولیت دارد یا مسئولیت او در برابر هر شخصی است که به نحوی از کالا یا خدمت استفاده می‌کند یا زیان می‌بیند و آیا در زنجیره تولید و توزیع، عرضه‌کنندگان با یکدیگر مسئولیت تضامنی دارند یا مسئولیت آنها اشتراکی است و تا چه میزان می‌توان از طریق شرط عدم مسئولیت یا شرط محدود کننده مسئولیت چنین مسئولیتی را از بین برد یا کاهش داد؟

بر این اساس مطالب مقاله در دو گفتار مطرح می‌شود: ابتدا در گفتار نخست مبنای مسئولیت عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات مورد بررسی قرار می‌گیرد و گفتار دوم به قلمرو مسئولیت آنان اختصاص می‌یابد.^۱

۲. برای رعایت اختصار، منظور از قانون در این مقاله «قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸/۷/۱۵» و منظور از لایحه، «لایحه مصوب هیئت وزیران» است که به مجلس شورای اسلامی تقدیم شده است.

گفتار نخست: مبناي مسئولیت مدنی عرضه کنندگان کالاها و خدمات (الف) تحول مبانی در حقوق تطبیقی

حقوق مصرف در کل بر سه پایه استوار است: مصرف کنندگان به طور طبیعی در موضع ضعیف تری نسبت به متخصصین قرار دارند؛ قانون باید از ضعیف در مقابل قوی حمایت کند و حقوق مدنی مرسوم برای حمایت از مصرف کنندگان ناتوان شده است.^۳

در قرن گذشته مبانی مسئولیت مدنی عرضه کنندگان کالاها و خدمات نیز بر اساس این سه پایه دچار تحول شده است: مطابق قواعد مرسوم مسئولیت مدنی، مصرف کننده نیز مانند سایر زیان دیدگان، باید تقصیر تولیدکننده کالا و ارائه دهنده خدمت را ثابت می‌کرد تا بتواند به دلیل عیب کالا یا خدمت از آنها خسارت بگیرد. اما، به دلیل مصرفی شدن بیش از پیش جامعه و در نتیجه افزایش تنوع کالاها و خدمات و پیچیدگی روند تولید و ارائه آنها، در غالب موارد مصرف کننده در این زمینه ناکام می‌ماند، زیرا، لازمه اثبات تقصیر این است که مصرف کننده احاطه و آگاهی لازم را در خصوص چگونگی ساخت کالا و ترکیبات و موارد ایمنی آن داشته باشد؛ در حالی که با توجه به وجود کالاهای مختلف و تخصصی نباید از مصرف کننده که اصولاً فردی عادی و غیرحرفه‌ای است چنین انتظاری داشت. وانگهی، امکانات مالی و فنی عرضه کننده که در قالب شرکت یا بنگاه اقتصادی فعالیت می‌کند، موفقیت در دعوی مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر را برای مصرف کننده کم می‌کند.^۴ از طرف دیگر، اثبات تقصیر عرضه کننده مستلزم ارجاع موضوع به کارشناس

۳. پروفیسور ژان، کله آلوا؛ معرفی حقوق مصرف با مقدمه‌ای از مترجم، ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد، مجله حقوقی، دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی، ۱۳۷۷، شماره ۲۳، ص ۲۵۱.

۴. حسن، بادینی؛ اثر پیشرفت صنایع و علوم بر تحول مسئولیت مدنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، با راهنمایی ناصر کاتوزیان، دانشکده حقوق دانشگاه تهران، ۱۳۷۶، ص ۷۵-۷۱؛ مهراب، داراب پور؛ مسئولیت‌های خارج از قرارداد، مجمع علمی فرهنگی مجد، چاپ اول، ۱۳۸۷، ص ۲۰۳ و ۲۰۴.

Gordley, James and Von Mehren, Arthur Taylor, An Introduction to the Comparative

و پرداخت هزینه‌های سنگین برای اظهار نظر در خصوص تقصیر یا عدم تقصیر است.^۵ با توجه به این واقعیت در نظام‌های پیشرفته مسئولیت مدنی سعی شده است تا در قالب‌های حقوقی زیر از مصرف‌کننده حمایت به عمل آید:

۱. **استفاده از اماره تقصیر:** در این روش به جای این که مصرف‌کننده مجبور باشد تقصیر عرضه‌کننده را ثابت کند، این عرضه‌کننده است که باید برای اثبات بی‌تقصیری خود دلیل اقامه نماید، زیرا، فرض بر آن است که او به دلیل این که شخصی حرفه‌ای است و قاعدتاً دارای تخصص و مهارت لازم برای انجام این کار است و به تمام جوانب آن احاطه دارد، از عیب کالا آگاه بوده و در جریان تولید و عرضه آن دچار تقصیر شده است؛ برای مثال، در حقوق انگلیس در دعوای *Grant v. Australian Knitting Mills*^۶ زیان‌دیده به دلیل اماره تقصیری که دادگاه علیه خواننده جاری کرد، از اثبات تقصیر تولیدکننده معاف گردید و دادگاه در این دعوا، قاعده: «شیء خود گویای واقعیت است»^۷ را اعمال کرد.^۸

←
Study of Private Law, Cambridge University Press, 2009, pp. 404-405; -Malaurie et Aynès, Obligations, 1 Responsabilité délictuelle, 11e édition, éditions CUJAS, 2002, 165.

۵. حسن، بادینی؛ فلسفه مسئولیت مدنی، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴، ش ۲۰۲، ص ۴۴۸.
۶. در این دعوا که زیان‌دیده بعد از استفاده از زیرشلواری‌های تولید شده توسط خواننده که در آنها از مقدار زیادی سولفیت (Sulphites) استفاده شده بود، دچار ورم پوستی گردیده بود، دادگاه اعلام داشت: صرف وجود عیب در کالا (سولفیت اضافی) اماره‌ای است بر این که در جریان تولید آن کسی دچار تقصیر شده است.

7. Res ipsa loquitur= The thing speaks for itself.

معنی این قاعده آن است که اگر حادثه‌ای روی دهد و نوع آن حادثه به گونه‌ای باشد که تنها در صورتی روی دهد که خواننده مرتکب تقصیر شده باشد و همچنین اوضاع و احوالی که منجر به روی دادن حادثه گردیده تحت اختیار خواننده بوده باشد و ادله‌ای نیز وجود نداشته باشد که تقصیر خواننده را به اثبات رساند، می‌توان این گونه فرض نمود که حادثه در نتیجه تقصیر او روی داده است.

8. Baker(C.D.), Torts, Sweet and Maxwell, 1972, London, p. 144.

دیوان عالی کشور فرانسه نیز پیشه معمولی و تخصص شرکت تهیه گاز را اماره اطلاع شرکت از عیوب فنی کپسول‌های آن شناخته و زیان‌دیده را از اثبات تقصیر شرکت معاف دانسته است.^۹ اماره تقصیر معمولاً تنها به زیان عرضه‌کننده حرفه‌ای و متخصص مورد استناد قرار گرفته است.^{۱۰} با این همه، برخی پیشنهاد داده‌اند تا به عرضه‌کنندگان غیرحرفه‌ای نیز تسری یابد، تا به این وسیله هر شخص، بدون داشتن مهارت و تخصص کافی مبادرت به تولید کالا یا ارائه خدمت نکند و سطح احتیاط و رعایت ضوابط و نکات ایمنی بالا رود.^{۱۱} اماره تقصیر تنها در مواردی می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد که خسارت در نتیجه عیب کالا به بار آمده باشد، اما اگر تولیدکننده مرتکب تقصیر نشده باشد و یا این که عیب ناشی از تقصیر اشخاص دیگری مانند قطعه‌ساز باشد و یا علل ناشناخته داشته باشد، کمک چندانی به زیان‌دیده نمی‌کند، از این رو، لازم است از ابزارها و نظریه‌های دیگر استفاده شود.^{۱۲}

۲. مسئولیت مبتنی بر تضمین سلامت کالا و خدمت: بر طبق این نظر در معامله هر کالا یا خدمت نوعی تضمین صریح یا ضمنی به سود مصرف‌کننده وجود دارد که به موجب آن عرضه‌کننده تعهد می‌کند که کالا و خدمت سالم و بی‌عیب در اختیار مصرف‌کننده قرار دهد. نقض این تعهد مسئولیت قراردادی و تکلیف به جبران خسارت را به همراه دارد. در واقع، مسئولیت قراردادی ممکن است در نتیجه نقض تعهد اصلی باشد (مانند تحویل میع در عقد بیع) یا تعهدات فرعی ناشی از عقد که توسط طرفین به آن

۹. ناصر، کاتوزیان؛ حقوق مدنی: معاملات معوض/ عقود تملیکی (بیع- معاوضه- اجاره- قرض)، چاپ چهارم، انتشارات مدرس، تهران، ۱۳۷۱، قرائت و تمرین ۵، ص ۴۴.
 ۱۰. حسن، جعفری تبار؛ مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا، چاپ اول، نشر دادگستر، تهران، ۱۳۷۵، ص ۲۶، ش ۶.
 ۱۱. امیدی و سعادت‌مندی؛ همان، ص ۵۷ و ۵۸.

12. Gordley and Von Mehren, op.cit., p. 405.

تصریح شده باشد (مانند مکان تسلیم میع در عقد بیع) و یا این که از لوازم عرفی یا قانونی عقد باشد.

از آنجا که عرضه کنندگان کالاها و خدمات به ندرت صریحاً سلامت و ایمنی کالا و خدمات را تضمین می‌کنند، در برخی از کشورها، دادگاه‌ها با هدف حمایت از مصرف‌کنندگان و گیرندگان خدمات تعهداتی را به قرارداد اضافه می‌کنند که در متن قرارداد پیش‌بینی نشده و قانون هم در خصوص آن ساکت است؛ مانند «تعهد آگاه‌سازی» (روش استفاده از کالای فروخته شده و هشدار در مورد زیان‌های ناشی از استعمال آن) و «تعهد ایمنی» (مثل تعهدات ایمنی تحمیل شده بر دارندگان اماکن نمایش، بازی، حمام، هتل، رستوران، آرایشگاه، تعمیرگاه و تضمین ایمنی و سلامت کالا توسط تولیدکننده).^{۱۳}

رویه قضایی در پاره‌ای از کشورها این شرط ضمنی را گسترش داده و آن را شامل مصرف‌کنندگانی هم که با عرضه‌کننده رابطه قراردادی ندارند، دانسته است.^{۱۴} در واقع، عرضه‌کننده تنها در برابر خریدار مستقیم ایمنی کالا را تضمین نمی‌کند، بلکه این تضمین

۱۳. تعدادی از حقوق‌دانان از گسترش مسئولیت قراردادی به این نحو انتقاد به عمل آورده و معتقدند نقض تعهد ایمنی را تنها زمانی می‌توان موجب مسئولیت قراردادی دانست که خسارت با موضوع قرارداد ارتباط نزدیک داشته باشد؛ یعنی فقط هنگامی که اجرای تعهدات اصلی خطر ایراد خسارت را به وجود می‌آورد، باید قائل به وجود تعهد ایمنی شد (مانند قرارداد حمل و نقل انسان)؛ زیرا، خطراتی که در این گونه قراردادها وجود دارد سبب می‌شود که تعهد ایمنی (تعهد فرعی) به تعهد حمل و نقل (تعهد اصلی) اضافه گردد.

Jourdain, Patrice, *Les principes de la responsabilité civile*, Dalloz, 2007, pp. 34-35.

۱۴. از جمله در حقوق آمریکا می‌توان به تصمیم دادگاه در نیوجرسی در دعوی *Henning v. Bloomfield Motors* در سال ۱۹۶۰ اشاره کرد. در این خصوص نگاه کنید به:

Dobbs, Dan B., *The Law of Torts*, West Group, 1st reprint edition, 2001, p. 974.

در برابر عموم مصرف کنندگان است.^{۱۵} پاره‌ای از حقوق دانان ایران نیز این راه حل را به رویه قضایی پیشنهاد داده‌اند.^{۱۶}

این تعهد می‌تواند به صورت «تعهد به نتیجه» باشد که در این صورت عرضه کننده تنها هنگامی از مسئولیت رهایی می‌یابد که بتواند ورود ضرر را به حادثه‌ای خارجی نسبت دهد (مواد ۲۲۷ و ۲۲۹ قانون مدنی) و یا به صورت «تعهد به وسیله» که در این صورت با اثبات بی‌تقصیری عرضه کننده وی از مسئولیت بری می‌شود. در خصوص تولیدکنندگان کالا این مسئولیت غالباً منوط به اثبات تقصیر نیست و صرف نقض عهد کافی است، حتی اگر خواننده ثابت کند که مانند انسانی معقول و متعارف رفتار کرده است.^{۱۷} اما، در خصوص ارائه دهندگان خدمات چنین تعهدی ممکن است به وسیله باشد؛ یعنی برای جبران خسارت، اثبات تقصیر عرضه کننده لازم است.

بر طبق ماده ۳۱۴-۲ قانون یکنواخت تجارت آمریکا، در قرارداد فروش کالا همیشه این شرط ضمنی وجود دارد که کالا «قابل عرضه»،^{۱۸} یعنی مطابق «معیارهای معمولی مراقبت و احتیاط»،^{۱۹} دارای کیفیت و ارزش کالاهای مشابه فروخته شده در همان شرایط و از نوع متوسط آن باشد و برای استفاده‌ای که معمولاً آن کالا برای آن خریداری می‌شود، مناسب باشد. تعهد قابل عرضه بودن کالا یک تعهد مطلق است، پس اثبات احتیاط و دقت لازم باعث بری شدن از مسئولیت نمی‌شود. چنین شرطی را از قرارداد نمی‌توان حذف

15. Le Tourneau, Philippe, "Responsabilité civile Professionnelle," , Deuxième édition, Dalloz, 2005, pp. 125-126;

۱۶. کاتوزیان؛ عقود معین، جلد اول، قرائت و تمرین ۵، ص ۲۵۱ و جعفری تبار؛ همان، ص ۳۵، ش ۱۲.

17. Dobbs, Dan B., The Law of Torts, West Group, 1st reprint edition, 2001, p. 971.

18. Implied warranty of merchantability.

19. Ordinary standards of care.

کرد؛ یعنی، فروشنده نمی‌تواند در این زمینه با خریدار شرط عدم مسئولیت بنماید.^{۲۰} هر چند در این نظریه نیز می‌توان عرضه‌کننده را بدون این که تقصیری مرتکب شده باشد، مسئول شناخت، اما دارای این عیب است که چنین مسئولیتی را در چارچوب مسئولیت قراردادی محصور می‌کند و در هر حال از طریق آن به‌طور کامل نمی‌توان بر محدودیت‌های اصل نسبی بودن قراردادها غلبه کرد. از این رو، لازم است، مسئولیت عرضه‌کننده در قالب مسئولیت بدون تقصیر غیر قراردادی توجیه شود.^{۲۱}

۳. مسئولیت محض: در این نظریه صرف وجود رابطه سببیت بین عیب کالا یا خدمت و ورود ضرر کافی است و نیازی به اثبات تقصیر عرضه‌کننده نیست. هم‌چنین برای استناد به این مسئولیت لازم نیست بین زیان‌دیده و عرضه‌کننده رابطه قراردادی وجود داشته باشد.

زیر بنای این نظریه را باید در ملاحظات اقتصادی، اجتماعی و انصاف جستجو کرد: از طرفی اعمال این مسئولیت باعث می‌شود تا عرضه‌کننده در ایمنی و پیشگیری از عیب کالا یا خدمت سرمایه‌گذاری کند. از دیدگاه تحلیل‌گران اقتصادی، برای به حداقل رساندن مجموع هزینه‌های حوادث (هزینه‌های مورد انتظار حوادث) و هزینه‌های پیشگیری از حوادث (هزینه مراقبت و احتیاط)، در بین زیان‌دیده و واردکننده زیان مسئولیت باید بر عهده طرفی قرار گیرد که اطلاعات بیشتری در خصوص خطر دارد و می‌تواند با هزینه‌ای کمتر از آن پیشگیری کند. در مسئولیت ناشی از عیب تولید نیز چون غالباً تولیدکنندگان از نظر میزان و امکان کسب اطلاعات در موقعیت بهتری قرار دارند، با تحمیل مسئولیت محض تکالیف مربوط به کسب اطلاعات بر عهده تولیدکننده قرار می‌گیرد و این انگیزه برای او به وجود می‌آید تا با به دست آوردن اطلاعات بیشتر، خسارت احتمالی را که

20. Dobbs, op.cit., pp. 973-974.

21. Ibid, p. 974.

مجبور به تحمل آن است، کاهش دهد و در مرغوب شدن کالا بکوشد.^{۲۲} از طرف دیگر، مسئولیت محض این انگیزه را برای عرضه کننده ایجاد می کند تا خود را تحت پوشش بیمه قرار دهد و با افزودن حق بیمه به قیمت کالا یا خدمت زمینه های توزیع ضرر در جامعه و افزایش رفاه اجتماعی را فراهم سازد. به دیگر سخن، در زمینه مسئولیت مدنی ناشی از عیب تولید، در صورتی که بنا به ملاحظات مربوط به سیاست توزیع ضرر، برای تولیدکننده کالا مسئولیت محض مقرر شده باشد، چون تولیدکننده مجبور است مسئولیت خود را بیمه کند یا مستقیماً خسارت ناشی از تولیدات خود را به زیان دیدگان احتمالی پرداخت کند، چنین مسئولیتی برای وی هزینه در بردارد، بنابراین، ناچار است قیمت کالا را افزایش دهد. در این صورت، مصرف کنندگان چنین کالایی نیز مجبورند این افزایش قیمت را بپردازند و در عوض در صورت ضرر دیدن بر اثر عیب کالا خسارت آنان جبران می شود؛ برای مثال، فرض کنید احتمال صدمه دیدن بر اثر عیب تولید یک بطری نوشابه یک در ۱۰۰/۱۰۰۰ است و اگر چنین حادثه ای روی دهد ۵۰۰۰ ریال خسارت به بار می آید. در صورت برقراری نظام مسئولیت محض ناشی از عیب تولید، تولیدکننده باید تمام این خسارت را جبران کند و در عوض مصرف کننده باید برای خرید هر بطری نوشابه یک ریال بیشتر بپردازد. در اینجا این پرسش مطرح می شود که آیا مصرف کننده ترجیح می دهد به جای تحمل ۵۰۰۰ ریال خسارت با احتمال یک در ۱۰۰/۱۰۰۰ در قبال خرید هر بطری نوشابه، یک ریال بپردازد؟ یا برعکس او حاضر است خطر کند و به جای پرداخت یک ریال چنین ضرر احتمالی را پذیرا شود. در اینجا فرض

22. Mattiacci, Guiseppe & Parisi, Francesco: "The Economics of Tort Law: A Précis", Utrecht School of Economics, Tjalling C. Koopmans Research Institute, at: <http://www.uu.nl/content/03-13.pdf>.

ناصر، کاتوزیان؛ مسئولیت ناشی از عیب تولید، همان، ص. ۲۰.

اقتصاددانان بر این است که افراد عموماً در بیشتر موارد خطر گریزند. وجود صنعت بیمه و گسترش قابل توجه آن نشان می‌دهد که افراد خطر گریزند و حاضرند برای دوری از خطر مبلغی را پردازند. در نتیجه، سیاست توزیع ضرر در مسئولیت ناشی از عیب تولید و سایر موارد مشابه، آسایش، امنیت و رفاه اجتماعی را افزایش می‌دهد.^{۲۳}

صرف نظر از ملاحظات اقتصادی، انصاف حکم می‌کند تا خسارات ناشی از فعالیت عرضه‌کننده بر عهده او قرار گیرد نه مصرف‌کننده، زیرا، سود حاصل از بازار مصرف‌عاید عرضه‌کننده می‌شود، پس منطقی است که ضرر نیز به وی تخصیص یابد.^{۲۴} (من له الغنم فعلیه الغرم).^{۲۵}

در ماده ۱ دستور مورخ ۲۵ ژوئن ۱۹۸۵ شورای جامعه کشورهای اروپایی برای تولید-کننده کالا مسئولیت محض برقرار شده است: «تولیدکننده مسئول خسارات ناشی از عیب کالایش می‌باشد». در این طرح تولیدکننده تنها هنگامی از مسئولیت بری می‌شود که ثابت کند عیب کالا منسوب به او نیست؛ از جمله این که: کالا را او به جریان نینداخته باشد و یا عیبی که موجب ورود خسارت گردیده هنگام به جریان انداختن کالا توسط او وجود نداشته و یا عیب بعداً پیدا شده است. یا این که عیب به دلیل مطابقت کالا با مقررات آمره‌ای بوده است که مقامات عمومی مقرر داشته‌اند. همچنین اگر ثابت شود که در زمان

23. Barnes, David W. & Stout Lynn A.: "The Economic Analysis of Tort Law", West Publishing Co., U.S.A., 1992, pp. 122-123; - Prist, George L.: "The Current Insurance Crisis and Modern Tort Law", 96 Yale Law Journal, 1987, pp. 1521-1590, Reprinted in Foundations of Tort Law, Edited by Saul Levmore, Oxford University Press, 1994, pp. 292-293.

24. Mazeaud (Henri, Léon et Jean): "Leçons de droit civil," Tome deuxième, Obligations, Éditions Montchrestien, Paris, 1956, n° 430, p. 387.

25. Ubi emolumentum, ibi onus = Là où il ya a le gain, il ya a aussi la charge.

به جریان انداختن کالا، وضعیت و سطح اطلاعات علمی و صنعتی به گونه‌ای بوده است که امکان تشخیص عیب کالا وجود نداشته است، تولیدکننده از مسئولیت معاف می‌شود^{۲۶} (ماده ۷).^{۲۷}

از آنجا که کشورهای عضو جامعه اروپا مکلفند قوانین خود را با این طرح نمونه منطبق نمایند، در این کشورها با الهام از طرح دستور یادشده قوانینی^{۲۸} به تصویب رسیده که در آنها برای تولیدکنندگان و عرضه‌کنندگان مسئولیت محض برقرار شده است؛^{۲۹} از جمله قانون حمایت از مصرف‌کننده مصوب ۱۹۸۷ در انگلستان؛^{۳۰} فرمان ریاست جمهوری شماره ۲۴۴ مصوب ۱۹۸۸ ایتالیا (DPR)؛ قانون مسئولیت ناشی از عیب تولید آلمان معروف به DPLA که از اول ژانویه ۱۹۹۰ به اجرا درآمده است؛^{۳۱} قانون سال ۱۹۹۱ ایرلند جنوبی؛ قانون مسئولیت تولید بلژیک مصوب ۱۹۹۲؛ مواد ۱۸۵ تا ۱۹۳ قانون مدنی جدید هلند و

۲۶. البته بند اخیر اختیاری است؛ یعنی کشورهای عضو می‌توانند آن را در قوانین داخلی خود بگنجانند یا حذف کنند.

27. Gordley and Von Mehren, op.cit., p. 411.

۲۸. در خصوص ترجمه فارسی و تحلیل این قوانین نگاه کنید به کاتوزیان، ۱۳۸۴، ص ۱۰۶-۲۵.

29. Fairgrieve, Duncan, Products Liability in Comparative Perspective, Cambridge university Press, 2005, p. 2 and seq ; Micklitz, Hans-W, Stuyck, Jules and Terryn, Evelyne, Consumer Law, Hart Publishing, 2010, p. 440.

30. Walker, Peter M, consumer Law, Cavendish Publishing Limited, Fourth edition, 2001, p. 27.

همچنین در خصوص قانون سال ۱۹۸۷ انگلستان نگاه کنید به: مهرباب، داراب‌پور؛ بررسی ماهوی حقوق مصرف‌کنندگان در انگلستان و ضرورت اصلاح کاستی‌های حمایتی از آنان در حقوق ایران، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۴۸، پاییز-زمستان ۱۳۸۷، ۶۳-۹.

31. Markesinis, B. S. and Unberath Hannes, "The German Law of Torts, A Comparative Treatise," Fourth edition, Hart Publishing, 2002, p. 872.

بندهای ۱۸ گانه الحاق شده به ماده ۱۳۸۶ قانون مدنی فرانسه در سال ۱۹۹۸.^{۳۲}

۴. **مسئولیت به نسبت سهم بازار**^{۳۳}: طبق ساختار مرسوم مسئولیت مدنی، پذیرش دعوای مصرف کننده منوط به احراز رابطه سببیت بین خسارت و فعل زیان بار عرضه کننده است؛ اما، در مواردی، تشخیص این امر که خسارت ناشی از محصول کدام تولید کننده بوده است، اگر محال نباشد، پس دشوار است و این به معنی محروم کردن زیان دیده از جبران خسارت و معاف کردن تولید کننده از نظارت جنبه بازدارندگی عام مسئولیت مدنی است. در حالی که برداشت نابی از عدالت که در درون هر انسانی وجود دارد، چنین نتیجه ناعادلانه‌ای را نمی‌پذیرد: مسئول شناخته شدن تولید کنندگان که سودهای سرشاری نصیب‌شان می‌شود، هم خسارت زیان دیده را جبران می‌کند و هم آنان را و می‌دارد تا در روند تولید بیشتر احتیاط کنند و محصول بی‌ضرر به بازار بفرستند.

برای تحقق این اهداف در حقوق آمریکا نظریه‌ای با عنوان «مسئولیت به نسبت سهم بازار» ارائه شده است. بر اساس این نظریه هرگاه چند تولید کننده، کالای مشابهی تولید کنند که آثار زیان باری برای مصرف کنندگان به همراه داشته باشد و در نتیجه آن تعدادی از آنان دچار صدمه شوند، هر یک از تولید کنندگان به نسبت میزان فروش و عرضه‌ای که در بازار دارد، مسئول شناخته می‌شود؛ برای مثال، فرض کنید: شرکت‌های «الف»، «ب» و «ج» هر کدام داروی مشابهی تولید می‌کنند؛ در نتیجه آثار زیان بار این دارو عده‌ای از مصرف کنندگان صدمه می‌بینند و احراز رابطه سببیت بین تولید یکی از آنان و ورود خسارت نیز ممکن نیست. در این صورت، هر کدام به نسبت سهمی که از آن دارو به بازار

32. Lambert-Faivre, Yvonne et Porchy-Simon, Stéphanie "Droit du dommage corporel: systèmes d'indemnisation", 6 ème édition, Éditions Dalloz, 2009, n° 673 et s.

33. Market share liability.

عرضه می‌کند، مسئول جبران خسارت است؛ برای مثال، اگر ۵۰ درصد از چنین دارویی در بازار متعلق به شرکت «الف»، ۳۰ درصد متعلق به شرکت «ب» و ۲۰ درصد متعلق به شرکت «ج» باشد، به همان نسبت در مقابل زیان‌دیدگان مسئولیت دارند.^{۳۴}

مسئولیت به نسبت سهم بازار برای نخستین بار در آمریکا در دعوی سیندل علیه آبوت لایبراتوریز مورد استناد قرار گرفت و دادگاه‌ها بیش‌تر آن را در خصوص خسارات ناشی از پنبه نسوز و داروی Des^{۳۵} اعمال کرده‌اند.^{۳۶}

ب: مبنای پذیرفته شده در قانون

ماده ۲ قانون در عبارتی بسیار کلی اعلام داشته است: «کلیه عرضه‌کنندگان کالا و خدمات، منفرداً یا مشترکاً مسئول صحت و سلامت کالا و خدمات عرضه‌شده مطابق با ضوابط و شرایط مندرج در قوانین و یا مندرجات قرارداد مربوطه یا عرف در معاملات هستند...».

هر چند در صدر ماده فوق مسئولیت مبتنی بر تضمین سلامت کالا و خدمت برای عرضه‌کنندگان پذیرفته شده است، اما قید «مطابق با ضوابط و شرایط مندرج در قوانین یا مندرجات قرارداد مربوطه یا عرف در معاملات» دامنه این تعهد را با ابهام روبه‌رو کرده است و حتی می‌توان گفت که این ماده در خصوص مبنای مسئولیت عرضه‌کننده کالاها و خدمات متضمن حکم جدیدی نیست و این موضوع را به سایر قوانین، قرارداد و عرف

34. Ripstein, Arthur & Zipursky, Benjamin C: "Corrective Justice in an Age of Mass Torts", In *Philosophy and the Law of Torts*, Edited by Gerald J. Postema, op.cit., p. 231 et seq; Porat, Ariel & Stein Alex: "Tort Liability under Uncertainty", Oxford University Press, First edition, 2001, p. 58 et seq.

۳۵. از این دارو در دوران حاملگی برای جلوگیری از تولد زودرس کودک استفاده می‌شده است.

36. Dobbs, op.cit., p. 430-432.

ارجاع داده است. در حالی که این قانون به عنوان مرجع اصلی حقوق مصرف کننده باید به صراحت در این زمینه تعیین تکلیف می کرد.

سایر مواد قانون نیز این ابهام را بر طرف نساخته و حذف برخی از مواد لایحه بر این ابهام افزوده است؛ از جمله حذف ماده ۲۲ لایحه که در آن مقرر شده بود که در دعوی مطالبه خسارت، مصرف کننده زیان دیده تنها کافی است ثابت کند که به او زیان وارد شده و این زیان ناشی از عیب کالا یا خدمت بوده است.

قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ به روشنی تعهد عرضه کننده در طول مدت ضمانت دایر بر تأمین ایمنی و سلامت خودرو را تعهد به نتیجه دانسته است و او با اثبات بی تقصیری خود نمی تواند از زیر بار مسئولیت شانه خالی کند. ماده ۳ قانون اخیر در این باره مقرر می دارد: « عرضه کننده در طول مدت ضمانت مکلف به رفع هر نوع نقص یا عیب (ناشی از طراحی، مونتاژ، تولید، یا حمل) است که در خودرو وجود داشته یا در نتیجه استفاده معمول از خودرو، بروز نموده و با مفاد ضمانت نامه و مشخصات اعلامی به مصرف کننده مغایر بوده یا مانع استفاده مطلوب از خودرو یا نافی ایمنی آن باشد یا موجب کاهش ارزش معاملاتی خودرو شود. هزینه رفع نقص یا عیب خودرو در طول مدت ضمانت و جبران کلیه خسارات وارده به مصرف کننده و اشخاص ثالث، اعم از خسارات مالی و جانی و هزینه های درمان ناشی از نقص یا عیب (که خارج از تعهدات بیمه شخص ثالث باشد) هزینه های حمل خودرو به تعمیرگاه، تأمین خودروی جایگزین مشابه در طول مدت تعمیرات (چنانچه مدت توقف خودرو بیش از چهل و هشت ساعت باشد). برعهده عرضه کننده می باشد.»

البته ماده فوق در خصوص مسئولیت عرضه کننده در خارج از مدت ضمانت حکمی ندارد و از این سکوت ممکن است این گونه برداشت شود که مسئولیت عرضه کننده محدود به مدت ضمانت است و خارج از مدت ضمانت نسبت به جبران خسارات ناشی از عیب خودرو مسئولیتی ندارد. اما، این توهم را باید از ذهن زدود، زیرا، این قانون جنبه

حمایتی دارد، لذا تفسیر قانون باید به نفع مصرف کننده خودرو باشد نه عرضه کننده. از این رو، باید در خصوص مسئولیت عرضه کننده خودرو بین دو فرض تفکیک قائل شد: مسئولیت عرضه کننده در مدت ضمانت که مبتنی بر تقصیر نیست و از نوع تعهد به نتیجه است و مسئولیت عرضه کننده در خارج از مدت ضمانت که تابع قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان مصوب ۱۳۸۸ و قواعد عمومی است.

با توجه به این که قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان، مسئولیت عرضه کنندگان را به قانون، قرارداد و عرف احاله داده است، لازم است در این خصوص بین موارد زیر تفکیک به عمل آورد:

۱: رابطه فروشنده و خریدار در خصوص مبیع معیوب و چگونگی متعادل ساختن ثمن با کالای معیوب: در این خصوص قسمت دوم ماده ۲ قانون بین موضوع معامله کلی و موضوع معامله عین معین تفاوت قائل شده است. در ارتباط با موضوع معامله عین معین راه-حل قانون با ضوابط مربوط به خیار عیب (مواد ۴۲۲ تا ۴۳۷ قانون مدنی)، منطبق است و به مشتری اختیار داده شده است تا معامله را فسخ کند یا ارزش کالای معیوب و سالم را مطالبه کند و فروشنده موظف است آن را پرداخت نماید. اما در مورد موضوع معامله کلی راه-حل قانون با مقررات مربوط به خیار عیب در قانون مدنی متفاوت است و به مشتری تنها حق داده شده که عوض سالم را مطالبه کند و فروشنده مکلف به تأمین آن است. در ماده ۳ قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان خودرو نیز، عرضه کننده در طول مدت ضمانت تنها مکلف به رفع نقص یا عیب خودرو و جبران خسارت وارد شده گردیده است.

۲. در خصوص خسارات ناشی از کالا یا خدمت معیوب که به خریدار وارد شده است، بدون تردید «شرط تضمین سلامت و ایمنی کالا یا خدمت» به نفع خریدار وجود دارد، اما با توجه به این که قانون برای تعیین مفاد این شرط به سایر قوانین و قرارداد و عرف ارجاع داده است و به خودی خود حکمی ندارد، باید از اصول و مقررات مسئولیت قراردادی و به ویژه ماده ۲۲۱ قانون مدنی کمک گرفت که برابر آن «اگر کسی تعهد اقدام

به امری را بکند یا تعهد نماید که از انجام امری خودداری کند، در صورت تخلف مسئول خسارت طرف مقابل است، مشروط بر اینکه جبران خسارت تصریح شده باشد و یا تعهد عرفاً به منزله تصریح باشد و یا بر حسب قانون موجب ضمان باشد».

می‌توان گفت که در حال حاضر حکم عرف در معاملات این است که تعهد تولیدکننده دایر بر تأمین ایمنی و سلامت کالا یا خدمت، دست کم در مدت ضمانت، یک تعهد به نتیجه است و او نمی‌تواند از زیر بار مسئولیت شانه خالی کند، مگر این که ثابت کند که ورود ضرر منسوب به او نیست (مواد ۲۲۷ و ۲۲۹ قانون مدنی). بند ۳ ماده ۱ و بند یک ماده ۳ قانون، تولیدکننده و عرضه‌کننده کالا و خدمات را مکلف کرده است که ضمانت نامه ای که در بردارنده نوع و مدت ضمانت است به مصرف کنندگان ارائه نمایند تا چنانچه ظرف مدت معین عیب یا نقص فنی در کالای فروخته شده یا خدماتی که انجام گردیده مشاهده شود، نسبت به رفع عیب یا تعویض قطعه یا قطعات معیوب و یا دستگاه بدون وجه و یا پرداخت خسارات وارده اقدام کند. می‌توان گفت که جبران خسارات ناشی از کالا یا خدمت معیوب در مدت ضمانت نیز جزء تعهدات عرضه‌کننده و تولیدکننده است، کما این که در ماده ۳ قانون حمایت از مصرف‌کنندگان خودرو به این نکته تصریح شده است.

۳. خسارات ناشی از کالا یا خدمت که به اشخاصی غیر از خریدار وارد شده است، در گفتار دوم مطرح می‌شود.

۴. قانون‌گذار در ماده ۳ عرضه‌کنندگان خدمات را با تولیدکنندگان کالا در یک ردیف قرار داده و برای هر دو دسته در چارچوب قانون، قرارداد و عرف مسئولیت یکسانی مقرر کرده است. اما، در قوانین کشورها و نظام نوین حقوق مصرف‌کننده، مبنای مسئولیت تولیدکنندگان و عرضه‌کنندگان کالا با عرضه‌کنندگان خدمات متفاوت است، زیرا، در حالی که در خصوص مسئولیت محض عرضه‌کنندگان کالا تقریباً اتفاق نظر وجود دارد، در خصوص ارائه‌دهندگان خدمات، به دلیل متنوع بودن و ماهیت متفاوت آنها، چنین

اجماعی حاصل نیست. به همین خاطر دستور مورخ ۲۵ ژوئن ۱۹۸۵ شورای جامعه کشورهای اروپایی نیز صرفاً در خصوص محصولات معیوب است و خدمات را در بر نمی‌گیرد و تاکنون نظام هماهنگی بین این کشورها ایجاد نشده است.^{۳۷}

۳۷. در سال ۱۹۹۰ پیش‌نویسی در این خصوص تهیه شد که در آن مسئولیت عرضه‌کننده کالا در مقابل زیان‌دیده مبتنی بر «اماره تقصیر» بود، یعنی در صورت بروز اختلاف عرضه‌کننده لازم بود بی‌تقصیری خود را ثابت کند، اما به دلیل اختلاف نظر کشورها به تصویب نرسید. به دنبال آن طرح‌های دیگری نیز ارائه شد که منجر به توافق نشد:

Weatherill, Stephen, *EU Consumer Law and Policy*, Edward Elgar, 2005, pp. 147-148.

برای بررسی بیشتر در سال ۲۰۰۴ به سفارش کمیسیون اروپایی تحقیق جامعی درباره مسئولیت ارائه دهندگان خدمات با تأکید بر حقوق کشورهای فرانسه، آلمان، انگلستان، آمریکا، ایتالیا، اسپانیا و سوئد انجام شده است:

Comparative analysis of National Liability Systems for Remedying Damage Caused by Defective Consumer Service, A study commissioned by European Commission, Ulrich Mangnus and Hans-w. Micklitz, April 2004, at: http://ec.europa.eu/consumers/cons_safe/serv_safe/liability/reportabc_en

در خصوص خدمات در بازارهای داخلی، پارلمان اروپا در سال ۲۰۰۶ سندی را به تصویب رسانده است که بیش‌تر در خصوص آزادی ارائه خدمات در بازارهای داخلی کشورهای عضو، کیفیت خدمات، اطلاعات و جنبه‌های اقتصادی آن است و وارد بحث مسئولیت عرضه‌کننده خدمات نشده است، تنها در ماده ۲۳ کشورهای عضو را مکلف کرده است تا آن دسته از ارائه دهندگان خدمات را که خدمات آنها خطر مستقیم و خاصی برای سلامتی و ایمنی گیرنده خدمت یا شخص ثالث یا امنیت مالی گیرنده خدمت داشته باشد، موظف سازد تا متناسب با ماهیت و قلمرو خطر، مسئولیت خود را تحت پوشش بیمه مسئولیت حرفه‌ای قرار دهند یا تضمین و ترتیب مشابهی با آن فراهم سازند.

Directive 2006/123/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on services in internal market, Official Journal of European Union, L376/37, 27/12/2006, at: [eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri= OJ:L:2006:376...en...](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:376...en...)

اما، در خصوص عرضه کنندگان خدمات باید بین دو دسته تفکیک قائل شد: تعهد برخی از عرضه کنندگان خدمات دایر بر تضمین سلامت خدمات از نوع «تعهد به نتیجه» است و آنان نمی‌توانند با اثبات بی‌تقصیری خود از زیر بار مسئولیت شانه خالی کنند؛ برای مثال، تعهد خیاط دایر بر حفاظت از مالی که به او سپرده شده تعهد به نتیجه است، پس اگر پارچه را تلف کند ضامن خسارات وارد شده است و او نمی‌تواند به عنوان مثال با اثبات این نکته که خسارات به دلیل عیب چرخ خیاطی بوده و او مرتکب تقصیر نشده است، از جبران خسارت معاف شود. اما، تعهد بیشتر عرضه کنندگان خدمات، به ویژه صاحبان حرف و مشاغل آزاد، «تعهد به وسیله» است و در خصوص آنها تضمین سلامت خدمات به معنای تضمین نتیجه نیست، زیرا، ممکن است خدمات، سالم عرضه شده باشد، اما نتیجه به دست نیاید؛^{۳۸} برای مثال، تعهد پزشک دایر بر درمان بیمار این گونه است: ممکن است ارائه خدمات پزشک سالم و بی‌عیب باشد، اما بیمار بهبود پیدا نکند. در واقع، در مورد این دسته از عرضه کنندگان «تضمین سلامت خدمات» به آن معنی است که رفتار آنان مطابق با مقررات و معیارهای شغلی و عرفی باشد.

برای تشخیص نوع تعهد ارائه‌دهندگان خدمات معیارهای مختلفی ارائه شده است. یکی از مهم‌ترین آنها «احتمالی بودن یا نبودن تعهد» است؛ یعنی اگر امکان حصول نتیجه احتمالی باشد، تعهد به وسیله است، مانند تعهد پزشک که بهبودی بیماری نیست، بلکه به کارگیری وسایل مناسب و دانش و تخصص او است^{۳۹} یا تعهد وکیل که تحصیل حکم به

38. Le Tourneau, Philippe & Cadiet, Loïc, "Droit de la responsabilité et des contrats", Éditions Dalloz, 2002, pp. 732-735; Bellissent, Jean, Contribution à l'analyse de la distinction des obligations de moyens et des obligations de résultat, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 2001.

۳۹. محمود، کاظمی؛ مسئولیت مدنی ناشی از اعمال پزشکی، رساله دکتری، ۱۳۸۴، ص ۱۰۸ به بعد.

نفع موکل نیست، بلکه تنها عمل کردن مانند و کیلی متعارف است. اما اگر نتیجه مورد نظر متعهدله بدون دشواری خاص قابل دست‌یابی باشد، تعهد به نتیجه است، مانند تعهد متصدی حمل و نقل کالا یا مسافر که عبارت است از سالم رسانیدن مسافر یا کالا از نقطه‌ای به نقطه‌ای دیگر. چنانچه خود متعهدله هم در انجام تعهد نقش مؤثر داشته باشد، تعهد به وسیله است، مانند تعهد آگاه‌سازی و توصیه که بر عهده افراد حرفه‌ای و متخصص قرار دارد، زیرا، در این موارد حصول نتیجه بستگی به این دارد که گیرنده خدمت تا چه میزان به اطلاعات و توصیه‌های ارائه شده عمل کند.

بیشتر تعهدات ایمنی، مانند تعهدات برگزارکنندگان نمایش‌ها، بازی‌ها، ورزش‌ها، اردوها و تعهدات صاحبان رستوران‌ها، هتل‌ها و مؤسسات آموزشی یا بازپروری تعهد به وسیله است. اما، استثنائاتی هم وجود دارد، مانند تعهد ایمنی متصدی حمل و نقل اشخاص، دارندگان تکابین و بازی‌های نمایشی که متعهد به نتیجه هستند.^{۴۰}

همچنین گاه برای حمایت از مصرف‌کنندگان، به‌ویژه در مواردی که فعالیت‌ها بالقوه خطرناک باشد یا بحث تهیه یا استفاده از اشیاء یا امانت مطرح باشد، تعهد به نتیجه قلمداد شده است مانند تعهدات مراکز انتقال خون، تعهد ارائه‌کنندگان خدمات مربوط به اشیاء مانند صاحبان گاراژ، تعمیرکاران، نصب‌کنندگان سیستم‌های هشدار دهنده. وانگهی، ممکن است بخشی از تعهد به وسیله و بخش دیگر به نتیجه باشد، برای مثال هر چند تعهد صاحبان رستوران و کافه‌داران در مقابل تأمین ایمنی مشتری تعهد به وسیله است، اما غذاها و نوشیدنی‌هایی که آنها در اختیار مشتریان‌شان قرار می‌دهند نباید برای سلامت آنان خطری در بر داشته باشد.^{۴۱}

در حوزه پزشکی نیز چنانچه بحث احتمالی بودن منتفی باشد، تعهد به نتیجه است؛

40. Le Tourneau & Cadiet, op.cit., pp. 731-735; Jourdain, op.cit., pp. 52-56.

41. Jourdain, op.cit., pp. 54-56.

مانند تعهد آزمایشگاه‌های پزشکی، تعهد متخصصان رادیولوژی یا بیهوشی، تعهد پزشک در مورد سالم بودن خون، دارو و سرم، تعهد جراحان پلاستیک زیبایی و ساختن اعضای مصنوعی مانند دست و پا و دندان. در واقع، باید بین «فعل پزشکی طبیبان» و «فعل فنی ایشان» فرق گذاشت. اولی، تعهد به وسیله و دومی تعهد به نتیجه است.^{۴۲}

به این ترتیب ملاحظه می‌شود که در خصوص مبنای مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات پرسش‌ها و ابهامات زیادی وجود دارد که این امر شرایط جبران خسارت زیان‌دیدگان را نامشخص کرده است و ممکن است در عمل منجر به سردرگمی قضات و مجریان قانون شود. دلایل حذف مسئولیت محض (دست کم در خصوص عرضه‌کنندگان کالا) که در لایحه به پیروی از قوانین جدید سایر کشورها، پیش‌بینی شده بود، به روشنی معلوم نیست، اما گمان می‌رود که این تغییر برای تأمین نظر شورای محترم نگهبان به وجود آمده باشد. حال آن‌که، در فقه موارد زیادی از مسئولیت محض مانند مسئولیت محض پزشک^{۴۳} و مسئولیت محض نسبت به پرداخت دیه^{۴۴} مشاهده می‌شود و حتی پاره‌ای از حقوق‌دانان بر این باورند که مسئولیت مدنی در فقه امامیه مبتنی بر «قابلیت استناد» است نه «تقصیر».^{۴۵}

۴۲. حسن، جعفری تبار؛ از آستین طبیبان، قولی در مسئولیت مدنی پزشکان، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۴۱، پاییز ۱۳۷۷، ص ۶۱-۵۹.

۴۳. برابر ماده ۳۱۹ قانون مجازات اسلامی: «هرگاه طبیبی گرچه حاذق و متخصص باشد در معالجه‌هایی که شخصاً انجام می‌دهد یا دستور آن را صادر می‌کند هر چند با اذن مریض یا ولی او باشد باعث تلف جان یا نقص عضو یا خسارت مالی شود ضامن است».

۴۴. حسن، بادینی؛ نظام جبران خسارت بدنی در حقوق ایران: بررسی کاستی‌ها و ارائه گزینه‌هایی برای تحول، در کتاب بر منهج عدل، مقالات تقدیم شده به استاد ناصر کاتوزیان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۸، ص ۴۵۹-۴۵۲.

۴۵. حجت، مبین؛ نظریه «قابلیت استناد» به عنوان مبنای مسئولیت مدنی در فقه امامیه و حقوق ایران با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه، رساله دکتری، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۷؛ ابرج، بابایی؛ بررسی عنصر خطا

گفتار دوم: قلمرو مسئولیت عرضه کنندگان کالا و خدمات

در خصوص قلمرو مسئولیت عرضه کنندگان کالاها و خدمات چند پرسش مهم مطرح می‌شود: نخست این که آیا عرضه کننده تنها در قبال خریدار کالا یا خدمت مسئولیت دارد یا مسئولیت او در برابر هر شخصی است که به نحوی از کالا یا خدمت استفاده می‌کند یا بر اثر آن متحمل زیان می‌شود؟ دوم این که آیا مسئولیت عرضه کننده محدود به خسارات ناشی از افعال زیان‌بار خویش است و یا با سایر واسطه‌ها مسئولیت تضامنی دارد و ممکن است مدیون واقعی نباشد، اما ملتزم به جبران خسارات مصرف کننده باشد؟ سوم این که آیا عرضه کننده از طریق شرط عدم مسئولیت یا شرط محدود کننده مسئولیت می‌تواند از مسئولیت معاف شود یا مسئولیت خود را محدود سازد؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها در ادامه ابتدا نگاهی به حقوق تطبیقی می‌اندازیم و سپس مفاد قانون از این لحاظ مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف: نگاهی به حقوق تطبیقی

۱. قلمرو مفهومی مصرف کننده

از آنجا که بحث در خصوص مسئولیت عرضه کننده کالا یا خدمت در مقابل «مصرف کننده» است لازم است به اختصار بدانیم که این اصطلاح به چه معنا است و چه اشخاصی را در بر می‌گیرد. مطالعه قوانین و حقوق کشورها نشان می‌دهد که درباره قلمرو مفهومی مصرف کننده اتفاق نظر وجود ندارد و در این باره سه برداشت وجود دارد:

← در حقوق مسئولیت مدنی ایران، مجله پژوهش حقوق و سیاست، دانشکده حقوق دانشگاه علامه طباطبائی، سال چهارم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، ص ۴۹-۸۹.

۱. مصرف‌کننده به عنوان طرف قرارداد: مصرف‌کننده در یک معنی بسیار محدود به فردی اطلاق شده است که بر اساس قراردادی که با یک شخص حرفه‌ای می‌بندد مالکیت یا استفاده از کالا یا خدمتی برای رفع نیازمندی‌های شخصی یا خانوادگی به او واگذار می‌شود.^{۴۶} غالباً چنین شخصی خود در عمل از کالا یا خدمت استفاده می‌کند، اما همیشه این گونه نیست و ممکن است افراد دیگری مانند اعضای خانواده او که نسبت به قرارداد شخص ثالث به شمار می‌آیند، از آن استفاده کنند. چنانچه این تعریف از مصرف‌کننده پذیرفته شود این قبیل اشخاص از دایره شمول قوانین حمایتی حقوق مصرف‌کنندگان خارج خواهند بود. کما این که در سال ۱۸۴۸، دادگاهی در انگلستان نظر داد که به دلیل اصل نسبی بودن قراردادها تولیدکننده در مقابل زیان‌دیده‌ای که کالا را از او نخریده است به دلیل عیب تولید مسئولیت ندارد.^{۴۷}

۲. مصرف‌کننده به عنوان استفاده‌کننده: اما، امروزه گرایش بر آن است تا تعریف وسیع‌تری از مصرف‌کننده ارائه شود به نحوی که اشخاص ثالث استفاده‌کننده را نیز که با شخص حرفه‌ای (فروشنده کالا یا خدمت) رابطه قراردادی ندارند در بر گیرد. بر این اساس کمیسیون بازنگری حقوق مصرف در فرانسه تعریف زیر را برای مصرف‌کننده ارائه داده است: «مصرف‌کنندگان اشخاص حقیقی یا حقوقی حقوق خصوصی هستند که برای استفاده غیر حرفه‌ای، اموال یا خدماتی را برای خود تهیه می‌کنند یا مورد استفاده قرار

46. Le Tourneau, Philippe, "Responsabilité civile Professionnelle," , Deuxième édition, Dalloz, 2005, p.3; Garner, Bryan A., Black's Law Dictionary, Thomson, 2004, p. 335; Walker, Peter M, consumer Law, Cavendish Publishing Limited, Fourth edition, 2001, pp. 1-2.

47. Deakin, Simon, Johnston, us and Markesinis, Basil, Markesinis and Deakin's Tort Law, Sixth edition, Oxford University Press, 2008, pp. 114 and 704.

می‌دهند.^{۴۸} در حقوق آمریکا قاضی کاردوزو در سال ۱۹۱۶ در دعوی معروف *MacPherson v. Buick Motor Co.* مرزهای اصل نسبی بودن قراردادها را درنوردید و حکم داد که تولیدکننده خودرو در مقابل زیان‌دیده‌ای که به دلیل عیب چرخ‌های ماشین صدمه دیده است، مسئول جبران خسارت است، حتی اگر زیان‌دیده ماشین را از او نخریده باشد.^{۴۹} ۳. مصرف‌کننده به عنوان زیان‌دیده: حتی از این هم می‌توان فراتر رفت و هر زیان‌دیده‌ای از عیب کالا و خدمات را مصرف‌کننده تلقی کرد، حتی اگر خریدار و یا استفاده‌کننده از کالا یا خدمت نباشد؛^{۵۰} مانند عابر پیاده‌ای که در نتیجه عیب یک اتومبیل صدمه می‌بیند، در حالی که نه خریدار است و نه استفاده‌کننده یا مثل رهگذری که به دلیل ترکیدن بطری نوشابه در جعبه‌اش در کنار یک مغازه مصدوم می‌شود.^{۵۱}

۲. مسئولیت تضامنی عرضه‌کنندگان

معمولاً باید مراحل مختلفی طی شود تا کالایی به دست مصرف‌کننده برسد: ابتدا تولیدکننده کالا را می‌سازد و آن را به بازار عرضه می‌کند؛ اشخاصی نیز به نام توزیع‌کننده امور مربوط به بازاریابی کالاها را برعهده دارند. عمده‌فروشان به صورت عمده مبادرت به خرید کالا می‌کنند و سپس به صورت جزئی آن را به خرده‌فروشان می‌فروشند. در این میان سوداگران و دلالان نیز نقش قابل توجهی در دست به دست گشتن کالاها دارند.^{۵۲}

۴۸. ژان کله، الووا (Jean Calase-Auloy) و فرانک ستمتز (Frank Steinmetz)؛ «حقوق مصرف»، ترجمه عبدالرسول قدک، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۲۹-۳۰، بهار-تابستان ۱۳۷۹، ص ۳۱۲.

49. Dobbs, op.cit., p. 973.

50. Bystander.

۵۱. جعفری‌تبار؛ همان، ش ۱۲، ص ۳۶.

52. Fleming, John, An Introduction to the Law of torts, Clarendon Press, Oxford, 1985, p. 80.

سرانجام بعد از گذشتن از هفت خان رستم، کالا به دست مصرف کننده می‌رسد، اما اگر به دلیل عیب یا نقص کالا به او آسیبی وارد شود، معلوم نیست در این زنجیره از چه شخصی یا اشخاصی تقاضای جبران خسارت کند و مسئولیت هر یک از واسطه‌ها و تولید کننده به چه میزانی است. مصرف کننده ممکن است به تولید کننده مراجعه کند، اما او مسئولیت خود را انکار کند و یا اصلاً طبق قانون مسئول نباشد و یا تنها یکی از اسباب ورود ضرر محسوب شود. در این صورت باید برای تمام یا بخشی از خسارات به دست‌های ماقبل (مانند قطعه‌سازان) و دست‌های مابعد (واسطه‌های فروش) مراجعه کند که این امر مستلزم صرف وقت فراوان و تحمل هزینه‌های گزاف است؛ به‌ویژه اگر تولید کننده و قطعه‌سازان در کشوری باشند و واسطه‌های فروش در کشور دیگری. همچنین اگر طبق قواعد عمومی مسئولیت مدنی همگی یا چند تن از این اشخاص به اشتراک مسئول شناخته شوند و او مجبور باشد به همگی مراجعه کند خسارت تجزیه می‌شود و باید دعاوی متعدد طرح کند و ممکن است با اعسار تعدادی از آنان روبه‌رو شود. وانگهی در مورد تعدادی از کالاهای پیچیده روند تولید و توزیع از یکدیگر قابل تفکیک نیست و عیب ممکن است در هر مرحله‌ای به وجود آمده باشد.

با توجه به مشکلات فوق و با هدف تسهیل جبران خسارت زیان‌دیده، در قوانین جدید به مصرف کننده اختیار داده شده است تا بتواند علیه کلیه اشخاصی که در زنجیره تولید و توزیع دخالت دارند اقامه دعوا کند و از شخصی که دسترسی به او ساده‌تر است درخواست جبران خسارت کند. در واقع، مصرف کننده‌ای که بر اثر استفاده از کالا خسارت دیده است، می‌تواند به همان شخصی که کالا را از او خریده است و یا به سازنده یا تولید کننده اصلی، مراجعه کند و همگی آنان در مقابل مصرف کننده مسئولیت تضامنی دارند و پس از جبران خسارت مصرف کننده می‌تواند طبق قواعد عمومی مسئولیت مدنی به یکدیگر مراجعه نمایند، به نحوی که سرانجام خسارت را شخص یا اشخاص مقصر متحمل شوند.

۳. شرط عدم مسئولیت یا محدودکننده مسئولیت

از آنجا که این بیم وجود دارد که عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات که از موقعیت برتری برخوردارند بتوانند به راحتی به مصرف‌کننده که طرف ضعیف‌تر است، شرط عدم مسئولیت یا محدودکننده مسئولیت تحمیل نمایند، نظم عمومی حمایتی اقتضاء می‌کند تا در رابطه این دو، چنین شروطی اعتبار نداشته باشد تا هم عدالت قراردادی برقرار شود و هم برای مصرف‌کنندگان امنیت بیشتری فراهم گردد.^{۵۳} در این راستا در قوانین کشورهای این امر مورد تصریح قرار گرفته است؛ از جمله در ماده ۷ طرح دستوری جامعه اروپایی آمده است: «مسئولیتی که نسبت به جبران ضرر زیان‌دیده در این طرح پیش‌بینی شده است، با شرط مخالف از بین نمی‌رود و محدود نمی‌شود؛ یعنی، شروط معاف‌کننده و تخفیف‌دهنده مسئولیت در اصل التزام‌بی‌اثر است».^{۵۴} به پیروی از این ماده در قوانین کشورهای اروپایی نیز این نکته مورد تأکید قرار گرفته است.^{۵۵}

۵۳. محسن، ایزانلو؛ شروط محدودکننده و ساقط‌کننده در قراردادها، چاپ اول، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲، ش ۷۹؛ فیلیپ، سیملر؛ راه‌حل حقوق فرانسه در مقابله با شروط تحمیلی در قراردادها، ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۲۴-۲۳، ص ۲۶۹-۲۳۹.

Whittaker, Simon, Liability for Products, Oxford University press, First Published 2005, pp.93-95 and 262-263.

اتحادیه اروپایی برای مقابله با تحمیل شروط غیرمنصفانه به مصرف‌کننده رهنمود شماره ۹۳/۱۳ را (Directive, 93/13 on Unfair Terms In Consumer Contracts) به تصویب رسانده است:

Weatherill, Stephen, EU Consumer Law and Policy, Edward Elgar, 2005, p. 115.

54. Fairgrieve, op.cit., p. 347.

55. whittaker, op.cit., pp. 260-262 and 93-95; Malaurie et Aynès, op.cit., p. 303.

ب) قلمرو در قانون**۱. مقید کردن مفهوم مصرف کننده به خریدار**

در بند ۱ ماده ۱ قانون، تعریفی که در لایحه دولت بر مبنای تحولات صورت گرفته در این حوزه از مصرف کننده ارائه شده بود،^{۵۶} به کلی دگرگون شده و مصرف کننده در معنایی بسیار محدود به هر شخص حقیقی یا حقوقی اطلاق شده است که کالا یا خدمتی را خریداری می کند. در مواد مختلف قانون نیز صرفاً به تعهد عرضه کننده و تولید کننده در مقابل مصرف کننده اشاره شده است؛ لزوم ارائه ضمانت نامه به مصرف کننده (بند ۱ ماده ۳)؛ ممنوعیت تبلیغات خلاف واقع و ارائه اطلاعات نادرست که موجب فریب یا اشتباه مصرف کننده شود (ماده ۷). شخص مسئول جبران خسارت وارده به مصرف کننده (ماده ۱۶). محکومیت عرضه کنندگان به پرداخت جزای نقدی در صورت ورود خسارت به مصرف کننده در نتیجه عیب کالا یا خدمت (مواد ۱۸ و ۱۹). از همه مهم تر عنوان فصل دوم قانون عبارت است از «وظایف عرضه کنندگان کالا و خدمات در قبال حقوق مصرف کنندگان».

به این ترتیب اگر حمایت های قانون را تنها شامل شخص یا اشخاصی بدانیم که با عرضه کننده رابطه قراردادی دارند، بسیاری از زیان دیدگان برای جبران خسارت خود نمی توانند به این قانون استناد کنند. این در حالی است که در قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان خودرو که دو سال قبل از این قانون (۱۳۸۶/۳/۳۲) به تصویب رسیده مصرف کننده در معنای وسیع تری مد نظر قرار گرفته است، به نحوی که شامل هر شخص

۵۶. در ماده ۱ لایحه مصوب هیئت وزیران مصرف کننده به شرح زیر تعریف شده بود: «از نظر این قانون «مصرف کننده» هر شخص حقیقی یا حقوقی است که کالایی را برای رفع نیاز خود یا اشخاص تحت تکفل یا تحت اداره خود می خرد، تهیه می کند یا از آن استفاده می کند و یا خدمتی را به این منظور مورد استفاده قرار می دهد».

حقیقی یا حقوقی می‌شود که خودرو را برای استفاده شخصی یا عمومی در اختیار دارد. همچنین از پاره‌ای از مواد قانون نظام صنفی مصوب ۱۳۸۲ چنین برمی‌آید که از نظر آن قانون هم مصرف‌کننده اعم از خریدار کالا یا خدمت است. ماده ۷۲^{۵۷}، در کنار خریداران، از مصرف‌کنندگان به عنوان افرادی که می‌توانند در خصوص تخلف‌های موضوع آن قانون شکایت کنند اسم برده و ماده ۶۷^{۵۸} نیز به صراحت فرد صنفی متخلف را مکلف به جبران خسارت اشخاص ثالث زیان‌دیده دانسته است.

با توجه به صراحت قانون در خصوص تعریف مصرف‌کننده و این که وظایف عرضه-کنندگان کالا و خدمات که در فصل دوم برشمرده شده تنها در قبال مصرف‌کنندگان است و قانون نیز خود، مصرف‌کننده را تعریف کرده است، به نظر می‌رسد تنها راه چاره اصلاح قانون و مقرر کردن تکالیفی برای عرضه‌کنندگان در قبال عموم زیان‌دیدگان و استفاده-کنندگان از کالا یا خدمت باشد.

با این همه این به آن معنا نیست که عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات به هیچ وجه در مقابل اشخاص دیگر غیر از خریدار مسئول جبران خسارت نیستند. چنین مسئولیتی وجود دارد، اما نه به استناد این قانون، بلکه بر اساس قواعد عام مسئولیت مدنی (قانون مسئولیت مدنی، اتلاف و تسبیب در قانون مدنی و مقررات مربوط به دیه در قانون مجازات اسلامی).

۵۷. «چنانچه بر اثر وقوع تخلف‌های مندرج در این قانون، خسارتی به اشخاص ثالث وارد شود به درخواست شخص خسارت‌دیده، فرد صنفی متخلف، علاوه بر جریمه‌های مقرر در این قانون، به جبران زیان‌های واردشده به خسارت‌دیده نیز محکوم خواهد شد.»

ماده ۶۸ - «خریداران و مصرف‌کنندگان می‌توانند شکایت خود را در مورد تخلف‌های موضوع این قانون به اتحادیه‌های ذی‌ربط و یا ناظران و بازرسان موضوع ماده (۵۲) این قانون تسلیم، ارسال یا اعلام دارند...»

۵۸. «چنانچه بر اثر وقوع تخلف‌های مندرج در این قانون، خسارتی به اشخاص ثالث وارد شود به درخواست شخص خسارت‌دیده، فرد صنفی متخلف، علاوه بر جریمه‌های مقرر در این قانون، به جبران زیان‌های واردشده به خسارت‌دیده نیز محکوم خواهد شد.»

در واقع، عرضه‌کننده کالا و خدمات نیز باید در انجام فعالیتش همانند یک انسان معقول و متعارف رفتار کند و مواظب ایمنی و سلامت دیگران باشد. او در درجه نخست باید مقرراتی را که در زمینه عرضه کالا یا خدمات وجود دارد، رعایت کند، در غیر این صورت، صرف نقض این مقررات، تقصیر و رفتار خلاف رفتار انسان معقول و متعارف محسوب می‌شود. همچنین، مانند تمام شهروندان یک تکلیف کلی و هنجار رفتاری (هنجار مدنیت)^{۵۹} بر عهده هر عرضه‌کننده قرار دارد: این که در انجام فعالیتش احتیاط کند و همه مراقبت‌هایی را که برای انجام آن لازم است در پیش گیرد.^{۶۰}

از طریق «تعهد به دادن اطلاعات» نیز می‌توان مسئولیت مدنی عرضه‌کننده را در مقابل اشخاص ثالث استنباط کرد. به این ترتیب که عرضه‌کننده مکلف است اطلاعات لازم راجع به عیوب کالا یا خدمت، طرز استفاده از آن و یا اخطار راجع به کاربرد نایجای آن را در اختیار مصرف‌کننده قرار دهد و همچنین از ارائه اطلاعات غلط راجع به کالا یا خدمت خودداری کند.^{۶۱} تعهد به دادن اطلاعات را به دو طریق می‌توان توجیه کرد: یا این که منشأ آن خواست و اراده طرفین باشد که در این صورت تعهدی قراردادی خواهد بود که ممکن است به صراحت در قرارداد ذکر شود یا به شکل تضمین ضمنی باشد و یا این که منشأ آن حکم قانون باشد که در این صورت مسئولیت عرضه‌کننده در این ارتباط غیر قراردادی خواهد بود؛ یعنی او مکلف است اطلاعات فوق را در اختیار عموم قرار دهد و چنانچه در

59. norme de civilité.

۶۰. حسن، بادی، نگرشی انتقادی به معیار انسان معقول و متعارف برای تشخیص تقصیر در مسئولیت مدنی، فصلنامه حقوق: مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۴۰، شماره ۱، بهار ۱۳۸۹، ص ۹۳-۷۳.

۶۱. ارائه اطلاعات غلط راجع به کالا یا خدمت ممکن است به دو شکل باشد: یا به صورت اظهار خلاف واقع، یعنی عرضه‌کننده در مورد کالا یا خدمت عبارات یا الفاظی را بگوید که منطبق با واقع نباشد و یا این که برخی علائم و برچسب‌ها یا نمونه کالا یا خدمت را واجد وصفی اعلام کند که چنین نباشد.

این زمینه کاهلی کند مسئول خواهد بود و حتی در پاره‌ای از نظام‌های حقوقی مسئولیت عرضه‌کننده در این خصوص محض است و نیازی به اثبات تقصیر نیست. روشن است، چنانچه نقض تعهد به دادن اطلاعات منشأ غیر قراردادی داشته باشد، عرضه‌کننده در مقابل هر زیان‌دیده‌ای، خواه با او رابطه قراردادی داشته باشد یا نداشته باشد، مسئولیت دارد.^{۶۲}

۲. نفی مسئولیت تضامنی عرضه‌کنندگان

هر چند در بند ۲ ماده ۱ قانون، عرضه‌کنندگان کالا و خدمات شامل کلیه اشخاصی دانسته شده است که در زنجیره تولید و توزیع دخالت دارند و کلیه تولیدکنندگان، واردکنندگان، توزیع‌کنندگان، فروشندگان کالا و ارائه‌کنندگان خدمات، اعم از فنی و حرفه‌ای، و همچنین کلیه دستگاه‌ها، مؤسسات و شرکت‌هایی که مشمول قانون بر آنها مستلزم ذکر یا تصریح نام است و به طور مستقیم یا غیرمستقیم به صورت کلی یا جزئی کالا یا خدمت به مصرف‌کننده ارائه می‌نمایند، دربر می‌گیرد، اما مسئولیت آنها جنبه تضامنی ندارد و این از موارد نقض قانون است. در واقع، یکی از نکات مثبت لایحه^{۶۳} پیش‌بینی مسئولیت تضامنی برای عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات بود که ظاهراً برای تأمین نظر شورای نگهبان حذف شده و برای آنان مسئولیت انفرادی یا اشتراکی پیش‌بینی شده

۶۲. لعیا، جنیدی؛ مطالعه تطبیقی تعهد به دادن اطلاعات با تأکید بر نظام‌های کامن‌لا، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۵، تابستان ۱۳۸۱، ۴۷-۱۱؛ عباس، قاسمی حامد؛ مروری اجمالی بر نظریه تعهد به دادن اطلاعات در قرارداد ازدیدگاه حقوق فرانسه، مجله کانون وکلای دادگستری مرکز، شماره ۱۰، شماره مسلسل ۱۶۴-۱۶۵، ۱۳۷۵.

۶۳. ماده ۲ لایحه که کلیات آن در تاریخ ۱۳۸۴/۳/۳۱ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده بود، اعلام می‌داشت: «کلیه عرضه‌کنندگان کالا و خدمات، منفرداً و متضامناً مسئول صحت و سلامت کالا و خدمات عرضه شده مطابق با ضوابط و شرایط مندرج در قوانین و یا مندرجات قرارداد مربوطه یا عرف در معاملات هستند و باید کلیه خسارات مادی و معنوی ناشی از عیوب یا عدم انطباق کالا یا خدمت را جبران کنند».

است. ماده ۲ قانون در این باره اعلام می‌دارد: «کلیه عرضه کنندگان کالا و خدمات **منفرداً یا مشترکاً** مسئول صحت و سلامت کالا و خدمات عرضه شده ... هستند».

منظور قانون از عبارت «**منفرداً یا مشترکاً**» این است که زیان دیده در مواردی تنها از یکی از عرضه کنندگان می‌تواند تقاضای جبران خسارت کند و در مواردی از چند تن از آنان اما نه به صورت تضامنی، بلکه به صورت اشتراکی که آن هم ممکن است به تساوی باشد یا برحسب درجه تقصیر یا نحوه مداخله. اما، این که در چه مواردی مسئولیت انفرادی و در چه موارد اشتراکی است، بستگی به این دارد که در بین عرضه کنندگان چه شخص یا اشخاصی مسئول جبران خسارت شناخته شوند. ماده ۱۶ در این باره مقرر داشته است: «مسئولیت جبران خسارات وارده به مصرف کننده با تشخیص مرجع رسیدگی کننده به عهده شخص حقیقی یا حقوقی اعم از خصوصی و دولتی می‌باشد که موجب ورود خسارت و اضرار به مصرف کننده شده است. در مورد شرکت‌های خارجی علاوه بر شرکت مادر، شعبه یا نمایندگی آن در ایران مسئول خواهد بود».

به این ترتیب در این قانون از مسئولیت تضامنی که یکی از مهم‌ترین وسایلی است که قانون‌گذاران در نظام‌های حقوقی مختلف جهت تضمین جبران خسارت مصرف کننده اندیشیده‌اند، استفاده نشده است، در حالی که تحقیقات موجود نشان می‌دهد که مسئولیت تضامنی مغایرتی با شرع ندارد؛^{۶۴} زیرا، دلیل عمده‌ای که در فقه برای منع مسئولیت تضامنی ذکر شده این است که: «اشتغال ذمه متعدد برای دین واحد عقلاً محال است»، در حالی که حقوق عالم اعتبار است نه عالم واقع و در عالم اعتبار می‌توان این امر را فرض نمود. کما این که در واجب کفایی نیز با اجرای تکلیف از سوی یکی از مکلفان، تکلیف از عهده

۶۴. در این باره نگاه کنید به: لعیا، جنیدی؛ تضامن و اوصاف و آثار آن، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۵، ۱۳۷۵، ص ۴۷-۷.

دیگران ساقط می‌شود.^{۶۵} وانگهی، توجیه مسئولیت تضامنی بر اساس جدایی دو مفهوم «مدیونیت» و «التزام به تأدیه» به سادگی قابل توجیه است؛^{۶۶} تحلیلی که پاره‌ای از فقیهان بزرگ نیز برای توجیه تضامن غاصبان ارائه داده‌اند.^{۶۷} در واقع، مسئولیت تضامنی تمام عرضه کنندگان کالاها یا خدمات در مقابل مصرف کننده صرفاً تضمینی قانونی برای جبران خسارت مصرف کننده است که بنا به مصالحی مقرر شده است و به آن معنی نیست که آنها همگی اشتغال ذمه دارند، زیرا، سرانجام ضمان بر عهده شخص مقصر (برای مثال سازنده قطعه معیوب) مستقر می‌شود.

۳. سکوت در مورد شرط عدم مسئولیت یا محدود کننده مسئولیت

قانون در مورد امکان یا عدم امکان شرط عدم تضمین سلامت کالا و خدمات از سوی عرضه کنندگان ساکت.^{۶۸} اما، در ماده ۷ قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان

۶۵. پاره‌ای از پژوهشگران، ضمان تضامنی را به دلیل شباهت با وجوب کفایی قابل توجیه دانسته‌اند. به این بیان که التزام مشترک ضمانان در ضمان تضامنی مانند وجوب کفایی در احکام تکلیفی است که با اجرای تکلیف از سوی یکی از مکلفان، دیگران وظیفه‌ای ندارند: ناصر، کاتوزیان؛ دوره حقوق مدنی، عقود معین (۴): عقود اذنی، وثیقه‌های دین، شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا، انتشارات مدرس، چاپ دوم، ۱۳۷۶، قرائت و تمرین ۶، ص ۲۳۷.

۶۶. در خصوص تفاوت این دو مفهوم نگاه کنید به: ناصر، کاتوزیان؛ حقوق مدنی، نظریه عمومی تعهدات، چاپ سوم، بهار ۱۳۸۵، ش ۴۷، ص ۶۴.

۶۷. شیخ محمد حسن، نجفی؛ جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام، جلد ۳۷، دارالکتب الإسلامیه، چاپ سوم، پاییز ۱۳۶۷، ص ۳۳ و ۳۴.

۶۸. در ماده ۱۳ لایحه مصوب کمیسیون لوایح هیئت وزیران شرط سقوط ضمان یا تحصیل براثت از ضمان در مواردی باطل اعلام شده بود؛ از جمله در موارد مربوط به تضمین سلامت و ایمنی، خسارات مادی و معنوی ناشی از مرگ، دوره تضمین کالاها، تأمین قطعات، مسئولیت محض، عدم ارائه اطلاعات یا ارائه ناقص اطلاعات و در حرفه پزشکی.

خودرو در خصوص مسئولیت عرضه کننده در دوران تضمین این نکته به صراحت آمده است: «هر نوع توافق مستقیم یا غیرمستقیم بین عرضه کننده، واسطه فروش با مصرف کننده که به موجب آن تمام یا بخشی از تعهداتی که عرضه کننده بر طبق این قانون و یا ضمانت نامه صادره برعهده دارد ساقط نماید یا به عهده واسطه فروش یا هر عنوان دیگری گذارده شود، در برابر مصرف کننده باطل و بلا اثر می باشد». تبصره این ماده برای تأکید بیشتر اعلام کرده است: «انعقاد هر نوع قراردادی که حقوق و تکالیف طرفین قرارداد و مشمولین این قانون در آن رعایت نشود به استناد ماده (۱۰) قانون مدنی و مورد مشابه غیرقانونی و از درجه اعتبار ساقط است».

با توجه به سکوت قانون در این باره می توان از قواعد عمومی کمک گرفت و بر این اساس شرط عدم مسئولیت یا محدود کننده مسئولیت در خصوص تضمین سلامت و ایمنی کالا یا خدمت، خسارات بدنی ناشی از عیب کالا یا خدمت، تقصیر عمدی و مقررات آمره مربوط به دوره تضمین کالاها، تأمین قطعات و عدم ارائه اطلاعات یا ارائه ناقص اطلاعات و تبلیغات گمراه کننده را باطل دانست.^{۶۹} لازم به ذکر است که شرط تبری از عیوب که در ماده ۴۳۶ قانون مدنی^{۷۰} تجویز گردیده است، خود نوعی شرط عدم مسئولیت است، اما تنها در رابطه بین خریدار و فروشنده باعث سقوط خیار عیب می شود و مسئولیت جبران خسارات ناشی از مبیع معیوب را از بین نمی برد.

در پایان ذکر این نکته لازم به نظر می رسد که در خصوص مبنا و قلمرو مسئولیت

۶۹. برای مطالعه در خصوص قواعد عمومی شرط عدم مسئولیت و شرط محدود کننده مسئولیت نگاه کنید به: کاتوزیان؛ الزام های خارج از قرارداد، جلد اول، ۱۳۸۷، ص ۵۸۵-۵۷۷؛ ایزانلو؛ همان، ص ۲۲۵-۹۷.

۷۰. برابر ماده ۴۳۶ قانون مدنی: «اگر بائع از عیوب مبیع تبری کرده باشد به اینکه عهده عیوب را از خود سلب کرده یا با تمام عیوب بفروشد، مشتری در صورت ظهور عیب حق رجوع به بائع نخواهد داشت و اگر بائع از عیب خاصی تبری کرده باشد، فقط نسبت به همان عیب حق مراجعه ندارد».

مدنی عرضه کنندگان کالاها و خدمات در فقه تنها نباید در باب بیع و اجاره خدمات به جستجو پرداخت. در باب‌های دیات، دعوا و بینات و موجبات ضمان هم احکام قابل توجهی در این زمینه یافت می‌شود. وانگهی، اگر نگاهی به منابع مربوط به «سیاسات شرعیه» و کتاب‌هایی که فقها در زمینه حاسبه و وظایف محتسب در نظارت بر بازار و تسعیر (نرخ‌گذاری) بیندازیم، با تلاش‌های ستودنی فقهای مسلمان در زمینه حمایت از مصرف‌کننده و ظرفیت بالای فقه در همگامی با زمان و قابلیت تطبیق آن با شرایط جدید به خوبی آشنا می‌شویم. در صدر اسلام نظارت بر بازار وجود داشته و در عهد امویان و عباسیان این نظارت نیز به اوج خود رسیده و شکل سازمان‌یافته به خود گرفته است.^{۷۱}

در فقه موارد زیادی را می‌توان یافت که از مصرف‌کننده و شخص فاقد اطلاعات در مقابل صاحب حرفه و طرف قوی‌تر حمایت شده است؛ برای مثال، اجیری که صاحب حرفه است و خدمتی عمومی ارائه می‌دهد^{۷۲} (مانند رنگرز، خیاط، نجار، ختنه‌کننده، حجامت‌کننده، دامپزشک، کسی که دیگران را سرمه می‌کشد (کحال) و ...)، مسئول جبران خسارات وارد شده به مال یا بدن موجر است، حتی اگر باشد و تعدی و تفریط هم

۷۱. احد، باقرزاده؛ بازار/دولت/حقوق مصرف‌کننده، مؤسسه فرهنگی-انتشاراتی توسعه علم، چاپ اول، قم، ۱۳۸۱، ص ۶۶ به بعد.

۷۲. در فقه در این زمینه بین «اجیر خاص» و «اجیر عام» تفاوت قائل شده‌اند. مسئولیت اجیر خاص منوط به اثبات تعدی و تفریط است اما مسئولیت اجیر عام محض است. ماده ۶۱۱ مجله احکام عدلیه در خصوص مسئولیت محض اجیر عام مقرر می‌دارد: «الأجیر المشترك یضمن الضرر و الخسار الذی توگد عن فعله و صنعه إن کان بتعدیه أو لم یکن»؛ سلیم، رستم باز؛ شرح المجله، دار العلم للجمايع، بیروت، چاپ سوم، ۱۹۹۸، ص ۲۸۲. همچنین نگاه کنید به:

Elistina Abu Baker, and Naemah Amin, Consumer Protection Under Islamic law in the Service Industry, at: <http://www.agc.gov.my/agc/onlinesys/Knowledge Sharing/pdf/Syariah/Jan2010/4th%20International%20Conference/15.%20Elistina-Dr Naemah-FullPaper.pdf>

نکرده باشد.^{۷۳} یا می‌توان در این زمینه به بیع معروف به «تلقی الרכبان» اشاره کرد که در آن شخص جنسی را از گروهی که می‌خواهند آن را به شهر ببرند، قبل از ورود به شهر و اطلاع از قیمت آن در شهر، می‌خرد. در چنین بیعی حق استفاده از خیار غبن به فروشنده فاقد اطلاعات داده شده است.^{۷۴}

همچنین از این که بعضی از فقیهان قاعده لاضرر را نیز از مبانی خیار عیب شمرده‌اند، چنین بر می‌آید که ماده اصلی و جوهر جبران خسارت ناشی از عیب تولید در ذهن آنان وجود داشته است.^{۷۵}

۷۳. آیت الله شیخ محمد حسین، الاصفهانی؛ الاجاره، مؤسسه نشر اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، ۱۴۰۹ هـ.ق، ص ۱۸۷-۱۸۵ و آیت الله مستند عروة الوثقی، خویی؛ کتاب اجاره، انتشارات لطفی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۵ و الزحلی، وهبه؛ «الفتحه الإسلامی وادلته»، جلد پنجم، چاپ چهارم، دارالفکر، دمشق، ۱۹۹۷، ص ۳۸۴۹-۳۸۴۷؛ محمد جعفر، جعفری لنگرودی؛ الفارق، دائرة المعارف عمومی حقوق، جلد اول، گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۱۱۰-۱۰۶.

۷۴. ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن الحسن، محقق حلی؛ ۱۴۰۹، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، تحقیق: سید صادق شیرازی، جلد دوم، چاپ دوم، انتشارات استقلال، تهران، ص ۲۷۵ و شرف الدین بیجی، نووی؛ المنهاج، چاپ دوم، انتشارات امام غزالی، ۱۳۶۸، سندج، ص ۱۸۲.

۷۵. ناصر، کاتوزیان؛ مسئولیت ناشی از عیب تولید، همان، ش ۱۰۴ و کاتوزیان؛ «الزام‌های خارج از قرارداد»، جلد اول، ۱۳۸۷ ش ۳۲.

نتیجه‌گیری

هر چند قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان در برخی از زمینه‌ها مانند تشکیل انجمن‌های حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان، لزوم ارائه اطلاعات لازم به مصرف‌کنندگان و غیره دارای نوآوری‌هایی است، اما متأسفانه در خصوص مینا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات نه تنها متضمن هیچ نوآوری در نظام حقوقی نیست، بر ابهامات موجود نیز افزوده است. این در حالی است که در لایحه تقدیمی دولت به مجلس تمام تدابیر لازم در این زمینه پیش‌بینی شده بود، اما به دلایل آشکار و پنهان در مراحل مختلف تصویب قانون حذف شده است.

در قرن گذشته، در زمینه مینا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در نظام‌های پیشرفته حقوقی سه تحول اساسی روی داده است، در حالی که در قانون هیچ کدام از این تحولات به روشنی دیده نمی‌شود:

۱. از راه‌های گوناگون سعی شده تا مصرف‌کننده از اثبات تقصیر (به‌ویژه تقصیر عرضه‌کننده کالا)، معاف شود، به نحوی که در دعوای مسئولیت مدنی، زیان‌دیده تنها کافی است ثابت کند به او خسارت وارد شده و این خسارت ناشی از عیب کالا بوده است، اما ماده ۲ قانون با مقید کردن مسئولیت عرضه‌کنندگان نسبت به صحت و سلامت کالا و خدمات به چارچوب و ضوابط قانون، عرف و قرارداد، دستاوردی جز تحصیل حاصل ندارد.

۲. تمام اشخاص درگیر در زنجیره تولید و توزیع کالا یا خدمت به صورت تضامنی در مقابل مصرف‌کننده نسبت به عیب کالا یا خدمت مسئول شناخته شده‌اند، در حالی که ماده ۲ قانون، نظام مرسوم مسئولیت اشتراکی را که جبران خسارت مصرف‌کننده را با مشکل روبه‌رو می‌کند، جایگزین آن کرده است.

۳. مسئولیت عرضه‌کننده کالا یا خدمت از چارچوب تنگ رابطه قراردادی خارج شده است، به نحوی که عرضه‌کننده در مقابل هر استفاده‌کننده و یا حتی هر زیان‌دیده‌ای از

عیب کالا یا خدمت، هر چند که خریدار کالا یا خدمت نباشد، مسئول شناخته شده است، اما بند ۱ ماده ۱ قانون، مصرف کننده را تنها شامل اشخاص حقیقی یا حقوقی دانسته است که کالا یا خدمتی را خریداری می کنند.

در قانون از لحاظ مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی، عرضه کنندگان کالاها و خدمات در یک ردیف قرار داده شده اند و برای هر دو دسته در چارچوب قانون، قرارداد و عرف مسئولیت یکسانی مقرر گردیده است. اما، با توجه به توضیحاتی که در متن مقاله داده شد، لازم است بین این دو دسته تفاوت قائل شد؛ زیرا، در حالی که در خصوص برقراری مسئولیت محض یا تعهد به نتیجه برای عرضه کنندگان کالا در نظام های حقوقی همگرایی وجود دارد، در خصوص عرضه کنندگان خدمات چنین تحولی رخ نداده است و تعهد عرضه کنندگان خدمات در غالب موارد «تعهد به وسیله» است و در خصوص آنها تضمین سلامت خدمات به معنای تضمین نتیجه نیست، زیرا، ممکن است خدمات سالم عرضه شده باشد، اما نتیجه به دست نیاید.

همچنین قانون در خصوص امکان یا عدم امکان شرط عدم تضمین سلامت کالا و خدمات از سوی عرضه کنندگان، نقش تقصیر زیان دیده و موارد معافیت عرضه کننده از مسئولیت ساکت است که در این خصوص ناگزیر باید در هر مورد به قواعد عمومی رجوع کرد که ممکن است با معیارهای امروزی حقوق مصرف کننده سازگاری نداشته باشد.

در خصوص مفهوم مصرف کننده و مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه کنندگان کالاها و خدمات بین قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان مصوب ۱۳۸۸ و قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ و قانون نظام صنفی مصوب ۱۳۸۲ تفاوت هایی دیده می شود که دلیل منطقی برای آن نمی توان یافت و تنها از روان گسیختگی در قانون گذاری حکایت دارد.

در پایان خاطر نشان می سازد که تغییرات صورت گرفته در لایحه دولت عمدتاً به خاطر تأمین نظر شورای محترم نگهبان و منطبق کردن لایحه با شرع بوده است، اما به نظر

می‌رسد که مراد فقهای محترم شورای نگهبان از شرع در این مورد این بوده است که مبنا و قلمرو مسئولیت مدنی عرضه‌کنندگان کالاها و خدمات در قالب باب‌های بیع و اجاره خدمات در فقه محصور شود، در حالی که احکام مرتبط با حقوق مصرف‌کنندگان و مسئولیت عرضه‌کنندگان محدود به این دو باب نیست و در سراسر فقه، از جمله باب دیات، موجبات ضمان، دعوا، بینات، نهاد حسبه و مباحث مربوط به سیاست شرعیه پراکنده است و به‌ویژه در این خصوص می‌توان به قاعده لاضرر و احکام ثانوی متوسل شد. وانگهی، در فقه در موارد زیادی مسئولیت محض مقرر شده است و حتی پاره‌ای از محققان بر این باورند که مسئولیت مدنی در فقه امامیه مبتنی بر «قابلیت استناد» است نه «تقصیر». از طرف دیگر، مغایرت مسئولیت تضامنی با شرع مستند به دلیل قانع‌کننده نیست.

منابع

الف: فارسی

۱. خویی؛ مستند عروة الوثقی، کتاب اجاره، انتشارات لطفی، ۱۳۶۵.
۲. الإصفهانی، آیت الله شیخ محمد حسین؛ الإجاره، مؤسسه نشر اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، ۱۴۰۹ هـ-ق.
۳. امیدی، مهرانگیز و سعادت‌مندی، علی‌رضا؛ نگاهی به حقوق مصرف‌کننده، زیر نظر دکتر هادی اسماعیل‌زاده، چاپ اول، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴، تهران.
۴. ایزانلو، محسن؛ شروط محدودکننده و ساقط‌کننده در قراردادها، چاپ اول، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲.
۵. بابایی، دکتر ایرج؛ بررسی عنصر خطا در حقوق مسئولیت مدنی ایران، مجله پژوهش حقوق و سیاست، دانشکده حقوق دانشگاه علامه طباطبایی، سال چهارم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، ص ۸۹-۴۹.
۶. بادینی، حسن؛ اثر پیشرفت صنایع و علوم بر تحول مسئولیت مدنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، با راهنمایی ناصر کاتوزیان، دانشکده حقوق دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
۷. بادینی، حسن؛ فلسفه مسئولیت مدنی، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴.
۸. بادینی، حسن؛ نظام جبران خسارت بدنی در حقوق ایران: بررسی کاستی‌ها و ارائه گزینه‌هایی برای تحول، در کتاب بر منهج عدل، مقالات تقدیم شده به استاد ناصر کاتوزیان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۸.
۹. بادینی، حسن؛ نگرشی انتقادی به معیار انسان معقول و متعارف برای تشخیص تقصیر در مسئولیت مدنی، فصلنامه حقوق: مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۴۰، شماره ۱، بهار ۱۳۸۹، ص ۹۳-۷۳.

۱۰. باقرزاده، احد؛ بازار/دولت/حقوق مصرف کننده، مؤسسه فرهنگی-انتشاراتی توسعه علم، چاپ اول، ۱۳۸۱ ق.م.
۱۱. جعفری تبار، دکتر حسن، مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا، چاپ اول، نشر دادگستر، ۱۳۷۵، تهران.
۱۲. جعفری تبار، حسن؛ از آستین طیبیان، قولی در مسئولیت مدنی پزشکان، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۴۱، پاییز ۱۳۷۷.
۱۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر؛ الفارق، دائرة المعارف عمومی حقوق، جلد اول، گنج دانش، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۱۴. جنیدی، لعیا؛ تضامن و اوصاف و آثار آن، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۵، ۱۳۷۵، ص ۴۷-۷.
۱۵. جنیدی، لعیا؛ مطالعه تطبیقی تعهد به دادن اطلاعات با تأکید بر نظام‌های کامن‌لا، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۶۵، تابستان ۱۳۸۱، ص ۴۷-۱۱.
۱۶. داراب پور، مهرباب؛ مسئولیت‌های خارج از قرارداد، مجمع علمی فرهنگی مجد، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۱۷. داراب پور، مهرباب؛ بررسی ماهوی حقوق مصرف کنندگان در انگلستان و ضرورت اصلاح کاستی‌های حمایتی از آنان در حقوق ایران، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۴۸، پاییز-زمستان ۱۳۸۷، ص ۶۳-۹.
۱۸. الزحیلی، وهبه؛ «الفقه الإسلامی و ادلته»، جلد پنجم، چاپ چهارم، دارالفکر، دمشق، ۱۹۹۷.
۱۹. رستم باز، سلیم؛ شرح المجله، دار العلم للجمايع، بیروت، چاپ سوم، ۱۹۹۸.
۲۰. سیملر، فیلیپ؛ راه حل حقوق فرانسه در مقابله با شروط تحمیلی در قراردادها، ترجمه عباس قاسمی حامد، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۲۴-۲۳، ص ۲۶۹-۲۳۹.

۲۱. قاسمی حامد، عباس؛ مروری اجمالی بر نظریه تعهد به دادن اطلاعات در قرارداد از دیدگاه حقوق فرانسه، مجله کانون وکلای دادگستری مرکز، شماره ۱۰، شماره مسلسل ۱۶۵-۱۶۴، ۱۳۷۵.
۲۲. کاتوزیان، ناصر؛ حقوق مدنی: معاملات معوض/عقود تملیکی (بیع- معاوضه- اجاره- قرض)، چاپ چهارم، انتشارات مدرس، ۱۳۷۱، تهران.
۲۳. کاتوزیان، ناصر؛ حقوق مدنی، نظریه عمومی تعهدات، چاپ سوم، بهار ۱۳۸۵.
۲۴. کاتوزیان، ناصر؛ دوره حقوق مدنی، عقود معین (۴): عقود اذنی، وثیقه‌های دین، شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا - انتشارات مدرس، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۲۵. کاظمی، محمود؛ مسئولیت مدنی ناشی از اعمال پزشکی، رساله دکتری، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۲۶. کله آلو، ژان (Jean Calase-Auloy)؛ معرفی حقوق مصرف با مقدمه‌ای از مترجم، ترجمه عباس قاسمی حامد، مجله حقوقی، دفتر خدمات حقوقی بین‌الملل، شماره ۲۳، ۱۳۷۷.
۲۷. کله آلو، ژان (Jean Calase-Auloy) و فرانک ستنمتر (Frank Steinmetz)؛ «حقوق مصرف»، ترجمه عبدالرسول قدک، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۲۹-۳۰، بهار-تابستان ۱۳۷۹، ص ۳۳۰-۳۱۰.
۲۸. کاتوزیان، ناصر؛ «الزام‌های خارج از قرارداد: مسئولیت مدنی»، جلد اول و دوم، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ هشتم، ۱۳۸۷.
۲۹. کاتوزیان، ناصر؛ «مسئولیت ناشی از عیب تولید»، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
۳۰. مبین، حجت؛ نظریه «قابلیت استناد» به عنوان مبناي مسئولیت مدنی در فقه امامیه و حقوق ایران با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه، رساله دکتری، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۷.

٣١. محقق حلى، ابوالقاسم نجم الدين جعفر بن الحسن؛ ١٤٠٩، شرائع الاسلام فى مسائل الحلال و الحرام»، تحقيق: سيد صادق شيرازى، جلد دوم، چاپ دوم، انتشارات استقلال، تهران.
٣٢. نجفى، شيخ محمد حسن؛ جواهرالكلام فى شرح شرائع الإسلام، جلد ٣٧، دارالكتب الإسلاميه، چاپ سوم، پاییز ١٣٦٧.
٣٣. نووى، شرف الدين يحيى؛ المنهاج، چاپ دوم، انتشارات امام غزالى، ١٣٦٨، سئدج.

ب: لاتين

1. Baker(C.D.), Torts, Sweet and Maxwell, 1972, London.
2. Barnes, David W. & Stout Lynn A.: "The Economic Analysis of Tort Law", West Publishing Co., U.S.A., 1992.
3. Bellissent, Jean, Contribution à l'analyse de la distinction des obligations de moyens et des obligations de résultat, Librairie générale de droit et de jurisprudence, 2001.
4. Comparative analysis of National Liability Systems for Remedying Damage Caused by Defective Consumer Service, A study commissioned by European Commission, Ulrich Mangnus and Hans-w. Micklitz, April 2004, at: http://ec.europa.eu/consumers/cons_safe/serv_safe/liability/reportabc_en
5. Deakin, Simon, Johnston, us and Markesinis, Basil, Markesinis and Deaakin's Tort Law, Sixth edition, Oxford University Press, 2008.
6. Directive 2006/123/EC of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 on services in internal market, Official Journal of European

Union,L376/37,27/12/2006,at:eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ
L:2006:376...en...

7. Dobbs, Dan B., The Law of Torts, West Group, 1st reprint edition, 2001.
8. Elistina Abu Baker, and Naemah Amin, Consumer Protection Under Islamic law in the Service Industry,at:<http://www.agc.gov.my/agc/onlinesys/KnowledgeSharing/pdf/Syariah/Jan2010/4th%20International%20Conference/15.%20Elistina-DrNaemah-FullPaper.pdf>
9. Fairgrieve, Duncan, Products Liability in Comparative Perspective, Cambridge university Press, 2005.
10. Fleming, John, An Introduction to the Law of torts, Clarendon Press, Oxford, 1985.
11. Garner, Bryan A., Black's Law Dictionary, Thomson, 2004
12. Gordley, James and Von Mehren, Arthur Taylor, An Introduction to the Comparative Study of Comparative Law, Cambridge University Press, 2009.
13. Jourdain, Patrice, "Les principes de la responsabilité civile", Dalloz, 2007.
14. Le Tourneau, Philippe & Cadiet, Loïc, 2002, "Droit de la responsabilité et des contrats", Éditions Dalloz.
15. Le Tourneau, Philippe, "Responsabilité civile Professionnelle," , Deuxième édition, Dalloz, 2005.
16. Lambert-Faivre, Yvonne et Porchy-Simon, Stéphanie "Droit du dommage corporel: systèmes d'indemnisation", 6 ème édition, Éditions Dalloz, 200
17. Malaurie et Aynès, Obligations, 1 Responsabilité délictuelle, 11e édition, éditions CUJAS, 2002.

18. Markesinis, B. S. and Unberath Hannes, "The German Law of Torts, A Comparative Treatise," Fourth edition, Hart Publishing, 2002.
19. Mattiacci, Guisepe & Parisi, Francesco: "The Economics of Tort Law: A Précis", Utrecht School of Economics, Tjalling C. Koopmans Research Institute, at: <http://www.uu.nl/content/03-13.pdf>.
20. Mazeaud (Henri, Léon et Jean): "Leçons de droit civil," Tome deuxième, Obligations, Éditions Montchrestien, Paris, 1956.
21. Micklitz, Hans-W, Stuyck, Jules and Terryn, Evelyne, Consumer Law, Hart Publishing, 2010.
22. Prist, George L.: "The Current Insurance Crisis and Modern Tort Law", 96 Yale Law Journal, 1987, pp. 1521-1590, Reprinted in Foundations of Tort Law, Edited by Saul Levmore, Oxford University Press, 1994.
23. Walker, Peter M, consumer Law, Cavendish Publishing Limited, Fourth edition, 2001.
24. Weatherill, Stephen, EU Consumer Law and Policy, Edward Elgar, 2005.
25. Whittaker, Simon, Liability for Products, Oxford University press, First Published 2005.